

**Верхів'я річки Битиці – перспективне водно-болотне угіддя
міжнародного значення**

Данильченко О. С., Корнус А. О., Корнус О. Г.

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

olena_danylchenko@ukr.net

Ще у минулому столітті перезволожені землі активно висувували з метою введення їх у сільськогосподарське використання, але реалії сьогодення говорять про потребу збереження цих земель, насамперед як природних резервуарів води, регуляторів стоку та осередків біологічного різноманіття. Таким осередком є верхів'я річки Битиця, що знаходиться за 22 км на північ від обласного центру Сумської області та є перспективним водно-болотним угіддям міжнародного значення. Обґрунтування критерії згідно яких ця територія набуде відповідного статусу надзвичайно важливе, тому її вивчення досить актуальне.

Мета статті охарактеризувати територію верхів'я річки Битиця як перспективного водно-болотного угіддя та розкрити важливість та можливість включення його до водно-болотних угідь міжнародного значення.

Водно-болотні угіддя, або вологі землі (англ. wetlands) – це ділянки місцевості, ґрунт яких є аквіфером з постійною або сезонною вологістю. Охороняти їх почали з 1971 року коли в м. Рамсар (Іран) була підписана Рамсарська конвенція. Ця конвенція стала першою глобальною угодою з охорони та збереження природних ресурсів. Початкова мета угоди – це збереження водно-болотних угідь, як середовище для водоплаваючих птахів [5]. Поступово мету Конвенції було розширено і зараз вона охоплює всі аспекти збереження та збалансованого використання водно-болотних екосистем, цінних для збереження біологічного різноманіття та забезпечення існування людини, головна ціль якої стала – припинити втрати водно-болотних угідь та зберігати існуючі. Завданням конвенції є привернути увагу до проблем водно-болотних угідь та раціонального використання ресурсів.

Відповідно до Рамсарської конвенції, стороною якої є Україна, під водно-болотними угіддями розуміють райони маршів, боліт, драговин, торфовищ чи водойм – природних або штучних, постійних або тимчасових, стоячих або проточних, прісних, солонуватих або солоних, включаючи морські акваторії, глибина яких під час відпливу не перевищує 6 метрів [5].

На території України 39 водно-болотних угідь міжнародного значення, офіційно визнаних Рамсарською конвенцією, загальною площею 786321 га [1]. До них відноситься Заплава Десни в межах Чернігівської та Сумської областей, включена у 2004 році, загальною площею 4270 га та розташована у межах НПП «Деснянсько-Старогутський». Підставою включення стало відповідність низці критеріїв Рамсарської конвенції. Ряд водно-болотних угідь України є перспективними для визнання Рамсарською конвенцією. На території Сумської області знаходиться 4 водно-болотних угідь, що можуть набути статусу міжнародного значення: заплава Сули (8000 га), заплава середньої частини річки Псел (4860 га), заплава річки Ворскла (13500 га) та верхів'я річки Битиця (1500 га) [1].

Згідно фізико-географічного районування басейн р. Битиці розташований у лісостеповій зоні, Середньоруській височинній лісостеповій провінції сильно розчленованих лесових рівнин, Глухівсько-Сумському оточу височинної сильно розчленованої лесової рівнини, Псельсько-Ворсклинському межирічному позальодовиковому (перегляціальному) ландшафтному районі сильно розчленованої височинної лесової рівнини [7].

Верхів'я малої річки Битиця (правої притоки р. Псел (басейн Дніпра)) знаходиться в межах Сумського району між селам Вакалівщина та Кияниця. Абсолютні висоти місцевості коливаються в межах від 169 м до 220 м. Басейн р. Битиця у тектонічному плані відповідає південно-західному схилу Воронезького кристалічного масиву, з порівняно неглибоким заляганням кристалічного фундаменту (600-800 м). Корінними гірськими породами, що іноді виходять на денну поверхню є відклади крейди та мергелю верхнього мезозою. Ці відклади перекриваються малопотужними відкладами пісків,

палеогенового віку, що спостерігаються у річкових долинах, ярах та балках. Четвертинні відклади представлені лесами та лесовидними суглинками. Рельєф представлений південно-західними відрогами Середньоруської височини, це типова ерозійно-денудаційна пластова височинна лесова рівнина. Територія водно-болотного угіддя знаходиться у верхів'ї долини малої р. Битиця. Долина річки асиметрична, правий берег крутий, лівий пологий терасований. Рельєф цієї ділянки дуже розчленований, з густою мережею глибоких ярів (до 30-60 м), крутість схилів яких досягає 25-30°. Така активність ярів пояснюється пухкими відкладами (лесами та пісками) та достатньою кількістю опадів. Для схилів ярів характерні середньо- та сильнозмиті ґрунти. Самі яри та балки перезволожені та заболочені.

Глибина рівня поверхні ґрунтових вод коливається від 7 до 20 та більше метрів, а іноді виходять на поверхню у вигляді численних джерел. Водонесний шар складений різнозернистими пісками з прошарками глин, суглинків та супісків. Перший водонесний горизонт залягає в товщах малопотужних лесових відкладах, але частіше у корінних верхньомезозойських мергело-крейдяних породах. Ці породи характеризуються значною тріщинуватістю та закарстованістю.

Клімат, розглянутої території, помірно-континентальний, середньосічнева температура повітря знижується до -8°C, середньоліпнева - +19,3°C. Атмосферних опадів випадає за рік близько 550-600 мм.

Головною водною артерією території є мала річка Битиця, довжиною 9 км. Витоком річки є джерела, яких доволі багато на схилах ярів. Нижче джерел побудована дамба та створено русловий ставок. Нижче дамби стік формується за рахунок інфільтрації крізь дамбу. Наступний русловий ставок розташований вище с. Вакалівщина, максимальна глибина якого 3,05 м, площа поверхні – 5,4 га, довжина берегової лінії – 1650 м. Верхів'я ставка заболочене, рівень ґрунтових вод підвищений, а нижче ставка русло річки заболочене, представлене очеретяним болотом. Далі, починаючи з с. Вакалівщина, в межах села Битиця та аж до впадіння у р. Псел, русло спрямлене, а долина осушена.

Ширина русла 1-2 м. У межах водно-болотного угіддя спостерігаються виходи підземних вод у вигляді джерела, що являє собою унікальне гідрогеологічне утворення – самовитічне джерело води високої бальнеологічної цінності з високим вмістом заліза, розташоване в глибокій балці на північ від с. Вакалівщина, на 1,2 км вище другого ставка. «Джерело Вакалівське» – це гідрологічна пам'ятка природи місцевого значення (площа 1,0 га), оголошено територією ПЗФ 28.07.1970 [8].

За гідрологічним районуванням басейн річки входить до Верхньопсельсько-Сіверськодонецької підобласті підвищеної водності Лівобережно-Дніпровської області достатньої водності з показником модуля стоку 3,0 л за с з 1 км², але проведені розрахунки встановили нижчі значення – 2,64 л за с з 1 км² [4]. За хімічним складом річкова вода гідрокарбонатно-кальцієвого типу, з різко вираженим гідрокарбонатним складом з підвищеною мінералізацією (500-600 мг/дм³) [3].

У ґрунтовому покриві домінують всі підтипи сірих лісових ґрунтів супіщано-суглинкового механічного складу та лучно-болотні важко суглинкові. Рослинний покрив в основному представлений кленово-липово-дубовими і липово-дубовими лісами, на піщаних терасах переважають дубово-соснові ліси, заболочені вільшняки та осоково-очеретяні і евтрофні болота переважають у заплаві річки. Верхів'я долини річки вкриті заболоченими вільшняками, з невеликими заплавними озерцями та болотами і перезволоженими луками. Болотяна рослинність формується навколо джерел, уздовж струмків та у пониженнях заплави р. Битиця, на оглеєних лучно-болотних ґрунтах. Це евтрофні трав'яні болота із груп високотравних та осокових. Трав'яний покрив боліт густий і високий, диференційований на яруси.

Згідно ландшафтно-гідрологічного районування території Сумської області, здійсненого у 2015 р., басейн р. Битиця відноситься до лісостепової ландшафтно-гідрологічної зони, лісостепової недостатньо вологої ландшафтно-гідрологічної підзони, Верхньо-Псельсько-Правобережно-Ворсклинської Середньоруської височинної ландшафтно-гідрологічної провінції та

Сироватсько-Сумсько-Боромлянського позальодовикового ландшафтно-гідрологічного району [6].

При розгляді верхів'я річки Битиця як перспективного водно-болотного угіддя міжнародного значення обґрунтовано 3 рамсарські критерії: 1) угіддя представляє собою унікальні природні пагорби, розсічені системою заболочених ярів, долина верхів'я річки вкрита заболоченими вільшняками, з невеликими заплавами озерами та болотами; 2) на цій території збереглася ціла низка вразливих і рідкісних видів комах, птахів, плазунів, амфібій, ссавців, які включені до Європейського червоного списку; 3) на території водно-болотного угіддя трапляються рідкісні судинні рослини, зникнення яких спричинить суттєве зниження рівня біорізноманіття даного регіону, зокрема унікальні масиви широколистяних лісів (кленово-липово-дубових, липово-дубових) та осоково-очеретяні болота [1].

На наш погляд список критеріїв може бути розширений та поглиблений. Слід зауважити, що досліджувана територія, знаходиться під значним антропогенним навантаженням, рівень якого характеризується як «високий», а стан басейнів – як «антропогенно змінений» [2]. Малу р. Битицю значно зарегульовано у верхній течії. Та вкрай негативним є те, що у середній та нижній течії русло річки спрямлене, водозбір значно розораний, знищені водоохоронні зони, та, навіть, прибережні захисні смуги. У межах водно-болотного угіддя проводиться лісгосподарська діяльність і неконтрольоване використання території. Ще одним негативним чинником стало виділення ставка в оренду з метою риборозведення. Орендарями знищена прибережна захисна смуга ставка, якість води погіршилась, різноманіття гідробіонтів скоротилося майже у 2 рази. Вплив людської діяльності у майбутньому може бути катастрофічним. Таким чином, потрібно як найшвидше зменшити антропогенне навантаження, по можливості відновити прибережні захисні смуги, переглянути зарегульованість річки, припинити розорювати водозбір, надати досліджуваній території статус природоохоронної.

На сьогодні створено лише один об'єкт природо заповідного фонду – це «Джерело Вакалівське», яке ніякого впливу на збереження водно-болотного угіддя немає. На основі експертизи, проведеної Центром екологічних досліджень разом з Державним управлінням екології та природних ресурсів у Сумській області, запропоновано створити регіональний ландшафтний парк. До складу парку буде входити не лише територія водно-болотного угіддя «Верхів'я річки Битиця», а й прилеглі території: лісові масиви від с. Кияниця до с. Могриця, де локалізовано заказник державного значення «Банний яр», ландшафтний заказник місцевого значення «Могрицький» та низка інших об'єктів природно-заповідного фонду [1]. Але робота по створенню Могрицько-Кияницького регіонального ландшафтного парку триває з 2006 року.

Слід зауважити, що територію водно-болотного угіддя активно досліджують та вивчають вчені та студенти. У 1967 р. створено біологічний стаціонар природничого факультету Сумського державного педагогічного інституту імені А.С. Макаренка, розташований на околицях с. Вакалівщина на правому березі р. Битиця. Наукові дослідження на території водно-болотного угіддя проводять викладачі природничо-географічного факультету СумДПУ імені А.С. Макаренка, епізодичні дослідження здійснюють фахівці інших закладів вищої освіти та наукових установ. Територія водно-болотного угіддя перспективна для комплексних географічних досліджень.

Отже, дослідження водно-болотного угіддя, унікальність території верхів'я річки Битиця, відповідність певним критеріям Рамсарської угоди, дозволяє стверджувати, що зазначені критерії можуть бути розширені та поглиблені, саме угіддя потребує включення до об'єктів природно-заповідного фонду області, має великі перспективи щодо наукових досліджень та має великі можливості щодо включення його до водно-болотних угідь міжнародного значення.

Список використаних джерел

1. Водноболотні угіддя України. довідник / під ред.: Г. Б. Марушевського, І. С. Жарук. Київ, 2006. 312 с.
2. Данильченко О. С. Геоекологічний аналіз річкових басейнів території Сумської області : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : 11.00.11. Київ, 2016. 23 с.
3. Данильченко О. С. Мінералізація та вміст головних іонів у воді малих річок різних фізико-географічних провінцій Сумського Придніпров'я. Наукові записки Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка. Географічні науки. Суми, 2012. Вип. 3. С. 96–103.
4. Данильченко О. С. Порівняльний аналіз основних кількісних характеристик стоку малих річок Сумського Придніпров'я. Наукові записки Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка. Географічні науки. Суми, 2011. Вип. 2. С. 48–54.
5. Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів : Верховна Рада України : міжнародна конвенція. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_031 (дата звернення: 10.09.2018)..
6. Корнус А. О., Данильченко О. С. Ландшафтно-гідрологічне районування території Сумської області. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія. Тернопіль, 2015. №1 (Вип. 38). С. 49–56.
7. Нешатаев Б. Н., Корнус А. А., Шульга В. П. Региональные природно-территориальные комплексы Сумского Приднепровья. Екологія і раціональне природокористування: Наукові записки. Суми, 2005. С. 10–31.
8. Природно-заповідний фонд Сумської області: атлас-довід., Київ : ТОВ «Українська Картографічна Група», 2016. 94 с.